

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۴/۰۴

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۰۶/۰۲

«رابطه جهاد و دفاع با دین» (با نگاهی به دعای بیست و هفتم صحیفه سجادیه)

چکیده

موسی شعبان پور بیجا*
حسین صنعت پورامیری**

جهاد امر مقدسی است که در دین اسلام مورد تأکید فراوان قرار گرفته است. در سایه جهاد در راه خداوند، امور دین و دنیای مسلمانان اصلاح و سعادت دنیا و آخرت نصیب آنان می‌شود. چنانچه مسلمانان به جهاد قیام نکنند، کفر، ظلم و فساد جامعه را فرا می‌گیرد و ستمگران و مستبدان بر زندگی آنان و نیز جامعه بشری مسلط می‌شوند. این مقاله، به بررسی رابطه دین و دفاع و جهاد از منظر منابع دینی و به ویژه صحیفه سجادیه می‌پردازد. این تحقیق از نوع «کاربردی» و روش تحقیق از نوع توصیفی تحلیلی و جامعه آماری آن، منابع اسلامی در خصوص رابطه دین و جهاد است. نمونه آماری تحقیق، از میان کتب دینی، قرآن مجید، نهج البلاغه و صحیفه سجادیه انتخاب شده‌اند. نتایج پژوهش نشان داد رابطه جهاد، دفاع و دین از منظر صحیفه سجادیه با تمرکز بر دعای مرزداران عبارت‌اند از: جهاد و دفاع برای خدای تعالی، نه دنیا؛ جهاد و دفاع برای گسترش سفره عبودیت و بندگی؛ اعتلای دین و نیرومندی حزب الله. دستورات قرآن کریم برای جهاد و دفاع، فرهنگی و برای احیای حیات توحیدی جوامع است. جهاد ابتدایی هم به جهاد دفاعی برمی‌گردد. در اسلام ارزش دفاع، به وجود ارزش‌های الهی و انسانی است و هرگز اسلام از جنگ و دفاع، غرضی دنیایی ندارد. لذا حکمت جهاد در اسلام، فرهنگی بوده و هدف از دفاع و جهاد، برداشتن موانع تبلیغ و دفاع از انسان‌ها و مبارزه با طواغیتی است که مانع ترویج دین و معارف‌اند.

کلیدواژه‌ها: جهاد، دفاع، صحیفه سجادیه، دین.

"Relation between Jihad and Defense and Religion" (Looking at the twenty-seventh prayer of Sahifa Sajjadiyeh)

Abstract:

Jihad is a sacred thing that is emphasized a lot in Islam. In the shadow of Jihad in the way of God, the affairs of the religion and the world of Muslims will be reformed and they will be blessed in this world and the hereafter. As long as Muslims do not rise to Jihad, disbelief, oppression and corruption will take over the society and oppressors and despots will dominate their lives as well as human society. This article examines the relationship between religion and defense and jihad from the point of view of religious sources, especially the Sajjadiyyah. This research is of the "applied" type and the research method is of descriptive analytical type and its statistical community is Islamic sources regarding the relationship between religion and Jihad. The

* دکتری تخصصی جامعه‌شناسی و مدرس دانشگاه علوم پزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران mosashabanpoor@yahoo.com

** استادیار دانشگاه علوم پزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران - hoseinsanatpouramiri@gmail.com

statistical sample of the research was selected from among religious books, Holy Quran, Nahjul-Balagha and Safiha Sajjadiyeh. The results of the research showed that the relationship between Jihad, defense and religion from the perspective of the Sajjadiyya scriptures, focusing on the prayers of frontiersmen, are: Jihad and defense for God Almighty, not the world; Jihad and defense to expand the table of slavery and servitude; The promotion of religion and the strength of Hezbollah. The instructions of the Holy Quran are for Jihad and defense, cultural and for reviving monotheistic life of societies. The primary jihad also goes back to the defensive jihad. In Islam, the value of defense is due to the existence of divine and human values, and Islam never has a worldly purpose for war and defense. Therefore, the wisdom of Jihad is cultural, and the purpose of defense and Jihad is to remove the obstacles to the propagation and defense of people and to fight against sectarianism that hinders the promotion of religion and knowledge.

Keywords: jihad, defense, Safiha Sajjadiyeh, religion.

* ۱- مقدمه:

از موارد فقط زمینه‌ساز آن است... کافران و مشرکان، مانع اصلی رسیدن جوامع بشری به آب حیات‌اند و می‌کوشند تا دیگران چون خودشان از حیات حیوانی فراتر نروند و به حیات واقعی (توحید و خداپرستی) دست نیابند». (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۵۸۸-۵۸۹)

این نکته که اسلام، جهادش، «بعد فرهنگی» دارد و برای حیات‌بخشی به جامعه و برداشتن موانع دستور جهاد می‌دهد، حقیقتی است که همه سفارش‌های جهادی و دفاعی در متون دینی و وحیانی به آن می‌پردازند و با اندک تأملی در این متون، به این حقیقت می‌رسیم که دفاع و جهاد، برای جلوگیری از فساد و بردگی طواغیت و ترویج عبودیت حضرت حق -جلّ و علا- است؛ منطق دین در جنگ و جهاد، نه تصرف خاک و نه کسب دنیا و نه رسیدن به قدرت و نه هیچ‌یک از اهداف دنیایی و مادی نیست؛ بلکه منطق جهاد، منطق فرهنگی است و اسلام، جزء اصلاح جامعه و رشد افراد به سوی ارزش‌های متعالی و عرشی، هیچ هدف دیگری ندارد.

بیان و تشریح مسئله: «جهاد ابتدایی» در اسلام، به نوعی به «جهاد دفاعی» بازمی‌گردد و به نوعی دفاع از مظلوم است؛^۱ چرا که «از نظر قرآن کریم، روح جهاد ابتدایی نیز به دفاع از مظلومان بازمی‌گردد، زیرا مستکبران، مانع نفوذ تعلیم و تبلیغ اسلام به تشنه‌کامان علم و ایمان‌اند و جهاد با طاغیان به معنای طرد مانع و دفع حاجب، برای رسیدن معارف ناب به محرومان است، پس همه جنگ‌های اسلامی دفاعی است». (جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۸: ۵۸۶) اسلام برای برداشتن مانع، از مسیر رشد انسان‌ها و رسیدن آنان به حیات انسانی، دستور جهاد می‌دهد؛ چرا که «مهم‌ترین حق انسان، حق حیات انسانی است و حیات انسانی در فرهنگ قرآن، ایمان و اعتقاد به خدا و آشنایی به معاد و علوم و معارف الهی است که از آن به «حیات طیبه» یاد می‌کند... از نظر قرآن کریم وحی، سازنده حیات انسانی است و عقل در بسیاری

این مقاله به بررسی رابطه دین و دفاع و جهاد از منظر منابع دینی و به‌ویژه صحیفه سجادیه می‌پردازد. ما برای اثبات رابطه دین و دفاع و جهاد، نیم‌نگاهی به برخی از آیات و روایات می‌اندازیم و سپس، در ادامه به استناد «دعای مرزداران» برخی از اهداف کلیدی جنگ و جهاد و دفاع را بیان می‌نماییم تا «رابطه جهاد، دفاع و دین» به خوبی تبیین گردد.

۱. آیت‌الله جوادی آملی در سرّ تقسیم جهاد به دفاعی و ابتدایی می‌فرماید: اگر بیگانه نسبت به مرز جغرافیایی اسلام حمله نظامی کرد دفاع در برابر آن واجب است. (چنانکه دفاع از حقوق فردی، در برابر تهاجم فرد یا گروه مهاجم واجب است) اما اگر بر اثر تهاجم فرهنگی و تبلیغ سوء، بت‌پرستی و شرک رواج یافت و در نتیجه حق مسلم فطرت، که توحید ناب است، آسیب دید باید برای احقاق این حق قیام و اقدام مسلحانه کرد. لیکن، چنانکه اشاره شد، روح این حق قیام، دفاع است هر چند که ظاهر فقه آن را جهاد ابتدایی می‌نامد. (جوادی آملی، ۱۳۴۸: ۲۴)

هدف اصلی مقاله، بررسی رابطه دین و دفاع و جهاد از منظر صحیفه سجادیه است. لیکن اهداف فرعی تحقیق عبارت‌اند از:

۱- بررسی رابطه دین و دفاع و جهاد از منظر آیات قرآن

۲- بررسی رابطه دین و دفاع و جهاد از منظر روایات

۳- بررسی رابطه دین و دفاع و جهاد از منظر صحیفه سجادیه

با توجه به آیات قرآن کریم و تعبیر روایات شریف، اسلام دین صلح، انسانیت و زندگی مسالمت‌آمیز است؛ اسلام، برای نجات بشر از منجلاب شرک و طاغوت آمده است؛ هدف از جنگ و جهاد و دفاع در اسلام، یک هدف کاملاً «فرهنگی» است و اسلام دین قلم و منطق است و در صورتی که دین و جامعه دینی در خطر باشند یا عده‌ای، مانع تبلیغ دین خدای تعالی باشند؛ در این فرض که زمینه عبودیت کنار رفته، بستر فساد آماده می‌گردد؛ در اینجا است که نوبت به شمشیر می‌رسد. در حقیقت، جهاد، آخرین درمان است که برای برداشتن موانع و جدا کردن عضو فاسد، چاره‌ای جز جراحی نیست.

اهمیت و ضرورت تحقیق: در خصوص اهمیت تحقیق باید گفت جهاد امر مقدسی است که در دین اسلام مورد تأکید فراوان قرار گرفته است. اگر جهاد و حکم الهی درباره آن نبود، کیان اسلام در معرض خطر قرار می‌گرفت. در سایه جهاد در راه خداوند، امور دین و دنیای مسلمانان اصلاح و سعادت دنیا و آخرت نصیب آنان می‌شود. چنانچه مسلمانان به جهاد قیام نکنند، کفر، ظلم و فساد جامعه را فرامی‌گیرد و ستمگران و مستبدان بر زندگی آنان و نیز جامعه بشری مسلط می‌شوند و چنین امتی هرگز به فلاح و رستگاری نائل نمی‌شود. هنگامی که خطری جان، دین، فرهنگ، اقتصاد، ارزش‌ها و اعتقادات مسلمانان را در سراسر جهان تهدید می‌کند یا انسان‌هایی مورد ظلم و ستم گروهی قرار می‌گیرند، بر مسلمانان واجب است که برای دفع خطر و از بین بردن ظلم و ستم، به میدان مبارزه و جهاد بیایند. این در حقیقت نوعی جهاد ابتدایی محسوب می‌شود، زیرا حفظ شئون جوامع اسلامی و حمایت از کیان اسلام بر همه‌ی مسلمانان واجب است. (ابراهیمی، ۱۳۹۴) از سوی

دیگر، مسئله‌ی اساسی اقدام به جهاد، ریشه‌کنی کفر، شرک و فساد و جایگزینی دین مبین اسلام و برقراری مبانی آن است. هدف از این نوع مبارزه فقط برپاداشتن عدالت و حفظ و تداوم صلح و آرامش در جامعه اسلامی است و به هیچ وجه جنبه کینه‌توزی و انتقام‌جویی شخصی در آن مطرح نیست. هدف جنگ، اقامه دین و اعتلای کلمه توحید است، زیرا قبل از این که بگوید با چه کسی بجنگید می‌گوید: چرا بجنگید و به چه منظور دفاع کنید.

ضرورت تحقیق آن است که نظر به تبلیغات منفی فراوانی که دشمنان در خصوص اسلام وجود دارد، اسلام‌هراسی و شیعه‌هراسی در افکار عمومی جهان به وجود آمده است. البته وجود گروه‌های افراطی مثل طالبان و داعش در شیوع چنین افکاری مؤثر بوده‌اند. این تحقیق آگاهی و دانش مسلمانان به‌ویژه نظامیان را در خصوص اصول و اهداف جهاد اسلامی افزایش می‌دهد؛ و تفاوت برداشت صحیح اسلامی پیرامون جهاد با تبلیغات ناصحیح دشمنان را نشان می‌دهد. از سوی دیگر، یکی از منابع اصلی دینی به‌ویژه برای شیعیان جهان، صحیفه سجادیه است؛ اما کم‌تر پژوهش علمی در خصوص این منبع ارزشمند دینی و تحلیل دیدگاه‌های امام سجاد (ع) صورت گرفته است. علی‌رغم قدمت چندین قرن از وجود این منبع ارزشمند الهی در میان مسلمانان و شیعیان، هنوز تحقیقات علمی برای تبیین زوایای مختلف دعا‌های امام چهارم (ع) صورت نگرفته است. این تحقیق گامی است در راستای کاهش مهجوریت این کتاب ارزشمند است.

* مبانی نظری و ادبیات تحقیق

پدیده جنگ یکی از مسائلی است که در اکثر جوامع بشری وجود داشته و بخشی از اندیشه‌های مورخان، فیلسوفان، جامعه‌شناسان را به خود اختصاص داده است. برخی اندیشمندان به جنگ دید خوش‌بینانه داشته و برخی نیز نگاه بدبینانه دارند. جنگ‌های بشری از دیدگاه‌های مختلف تبیین شده است. از دید نظریه زیست-شناختی، نزاع و درگیری‌های انسان برای ماندن امری طبیعی است. طبق قانون طبیعی

و ترغیب مردم به جهاد در راه خدا را امر فرموده است. از ابن عباس روایت است که گروهی از مؤمنان پیش از مأمور شدن به جهاد می‌گفتند اگر بدانیم محبوب‌ترین اعمال در پیشگاه خدا چیست انجام خواهیم داد پس خداوند آن‌ها را به جهاد در راه خود راهنمایی فرمود. (ترجمه تفسیر جوامع الجامع، ج ۶: ۳۰۷، ذیل سوره الصف/ ۱ تا ۹) خداوند به مسلمانان فرمان داده در برابر دشمنان آنچه توانایی دارید از «نیرو» آماده‌سازید یعنی به‌وسیله آنچه آماده می‌کنید دشمن خود و خدا را بترسانید. (سوره الأنفال/ ۶۰)^۲

نصرت الهی در جنگ‌ها به‌عنوان سنت الهی قلمداد شده و خداوند در تمام میدان‌های جنگ به‌وسیله امداد غیبی از مؤمنان حمایت می‌کند. (برگرفته از تفسیر نمونه-ذیل سوره آل عمران/ ۱۳۹-۱۴۳) وعده الهی یکی از متغیرهایی است که سرنوشت جنگ‌ها را تعیین می‌نماید. مؤمنین و کسانی که از راه راستین منحرف نشدند، می‌توانند همواره از نصرت الهی بهره‌مند گردند. از جمله شروط عمومی دریافت نصرت الهی که در کتب تفسیری شیعه و اهل سنت آمده است عبارت‌اند از: ایمان به وعده الهی، پیروی از فرمان‌های پیغمبر (ص)، صبر و استقامت، تقوای الهی، به‌جا آوردن شکر نعمات الهی، استقبال از فریضه جهاد. به همین نسبت، نافرمانی از پیغمبر اسلام، عدم اعتقاد به وعده الهی، فرار از جهاد و بیراهه رفتن باعث عدم تحقق وعده الهی و شکست مسلمانان می‌گردد. یکی از روش‌های نصرت الهی، آرامش در دل‌های مؤمنان و ترس و دلهره در دل‌های دشمنان الهی است. مکارم شیرازی دلیل عدم هراس مؤمنان را به این دلیل می‌داند که «آنچه طبیعی است اینکه مؤمنان در هر حال خود را پیروز می‌دانند خواه کشته و شهید شوند و خواه دشمن را در هم بکوبند و کسی که منطبق این است ترس و وحشتی به خود راه نمی‌دهد، بلکه چنین انسان عجب‌به‌ای برای دشمنش وحشت‌انگیز است». (تفسیر نمونه ج: ۲۳ ص: ۴۹۹ ذیل آیات حشر)

تحلیل پدیده جنگ، محور تفکر برخی نظریه‌پردازان، مورخان، فیلسوفان و جامعه‌شناسان بزرگ در طول

بقای اصلح، بشر ناگزیر از جنگیدن است تا قوی‌ترین، مجهزترین و شایسته‌ترین اشخاص برای حکومت بر دیگران انتخاب گردند. روان‌شناسان معتقدند که جنگ از خصوصیات طبع بشری است. مطابق این نظریه، بشر فطرتاً درنده‌خو و متجاوز است و بنابراین، جنگ اجتناب‌ناپذیر است. در حقوق بین‌المللی گفته می‌شود دولت‌ها به علت خلأ ناشی از وجود یک قدرت قضایی شایسته که بتواند منازعات آن‌ها را فیصله دهد، در حقیقت مجبورند با یکدیگر نزاع کنند. از دیدگاه جامعه‌شناختی جنگ پدیده‌ای است اجتماعی و علل گوناگونی را باید مورد مطالعه قرار داد تا به تبیین آن نائل شد. مارکسیست‌ها جنگ‌ها را نتیجه حتمی و اجتناب‌ناپذیر رقابت بین کشورهای سرمایه‌داری تعریف کرده‌اند که برای بهره‌کشی و استعمار کشورهای ضعیف، دسترسی به بازارهای جهانی برای فروش محصولات تولیدی خود و کسب مواد اولیه ارزان و مرغوب با یکدیگر نبرد می‌کنند. (ادیبی، ۱۳۸۱: ۱۷-۱۴)

جهاد به‌عنوان یکی از فروع دین و از جمله ارکان عبادی در فرهنگ اسلامی است که به گونه‌هایی از کوشش در راه خدا -به‌خصوص جنگ در راه دین- اطلاق شده است. (جانی‌پور، ۱۳۹۲: ۹۲-۷۵) در دیدگاه اسلام، هرگونه جنگی به‌جز جهاد نفی شده است. اصطلاح جهاد به مفهوم جنگیدن در راه خداست که به‌صورت جهاد اکبر یا جهاد و مبارزه با نفس و هواهای نفسانی و جهاد اصغر به مفهوم مبارزه و نبرد با دشمنان خدا، کفار و مشرکین بیان گردیده است که مانعی برای رسیدن انسان‌ها به کمال و یک «جامعه واحد اسلامی» می‌باشند. اسلام فقط جنگ عقیدتی آن‌هم در راه رضای الهی را با شرایط و ضوابط خاصی توصیه نموده و سایر جنگ‌ها را جنگ‌هایی در راه شیطان نام برده است. (ادیبی، ۱۳۸۱: ۱۷)

آیه ۱۹۰ سوره بقره^۱ اولین آیه‌ای است که راجع به جنگ در مدینه بر پیامبر (ص) نازل شده است و منظور از «مقاتله» (پیکار) در راه خدا همانند جهاد برای عزت بخشیدن دین خدا و اعلائی کلمه حق است. (ترجمه تفسیر جوامع الجامع، ج ۱: ۲۴۸) خداوند تشویق

۱. وَ قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ.

۲. وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ.

معنوی است که انسان در طول دورانی از تاریخ بر خود تحمیل کرده است. اضمحلال اجتماعی فاجعه‌ای است که کلید رمز آن را باید در نهاد جنگ جستجو کرد. تا دورترین دوران و تا جایی که می‌توانیم ردپای تاریخ را دنبال کنیم هیچ تمدنی وجود نداشته است که جنگ نهاد مستقر و مسلطی در آن نبوده باشد. (توین بی، ۱۳۷۳: ۱۵-۱۶) کلاسویتس^۴ می‌گوید جنگ صرفاً یک عمل سیاسی نیست، بلکه یک ابزار سیاسی واقعی نیز هست، ادامه بده‌ویستان سیاسی، اجرای همان هدف با وسایل دیگری است. ناولیکو^۵ در کتاب «مبارزات جوامع بشری و مراحل الزامی آن‌ها»، جریان تغییر و تحول را به چهار مرحله تقسیم می‌کند. در ابتدا مبارزه بشری عمدتاً برای مسائل و نیازهای جسمانی صورت می‌گیرد و در این مرحله به قلع و قمع نابودی دشمن می‌انجامد. در مرحله دوم، مبارزه عمدتاً اقتصادی است، هر چند که به مسائل جسمانی بستگی دارد. در مرحله سوم، کشمکش خصلت سیاسی پیدا می‌کند و مبارزه برای تسلط سیاسی، هم در داخل دولت‌ها و هم بین دولت‌ها، حکم‌فرما می‌شود. کشمکش برای توافق فکر و اندیشه مرحله نهایی را تشکیل می‌دهد که گاه شکل جنگ‌های مذهبی یا فعالیت‌های انقلابی را به خود می‌گیرد، اما ذاتاً مبارزه و نبردی در برابر تسلط عقاید و اندیشه‌هاست. وی تأکید می‌کند که شکل‌های خاص مبارزات و کشمکش‌های اجتماعی رفته‌رفته به رقابت‌های عقیدتی تبدیل می‌شود. او می‌پنداشت که در مرحله نهایی حس همدردی و عدالت‌خواهی افزایش یافته، حس تنفر کاهش می‌یابد. (توسلی، ۱۳۷۱: ۱۰۳) به نظر علامه مرتضی مطهری «ره»، جنگ‌های صدر اسلام جنبه ایدئولوژیکی داشت. در تمامی دوره سیزده‌ساله مکه به احدی اجازه جهاد و حتی دفاع نداد تا آنجا که واقعاً مسلمانان به تنگ آمده بودند و با اجازه آن حضرت، گروهی به حبشه مهاجرت کردند، اما سایرین ماندند و زجر کشیدند. تنها در سال دوم مدینه بود که رخصت جهاد داده شد. در دوره مکه، مسلمانان تعلیمات دیدند، باروح اسلام آشنا شدند،

تاریخ بوده است. در نظر ابن خلدون (۱۳۳۶)، خوی جنگ در میان بشر طبیعی است، چنان که هیچ ملت و طایفه‌ای دیده نمی‌شود که از آن بی‌بهره باشد؛ و سبب این انتقام‌جویی بیشتر غیرت و رشک و تفاخر بر یکدیگر یا تجاوز و یا خشم گرفتن بر گروهی در راه خدا و دین او و یا برانگیخته شدن در راه حفظ تاج و تخت و کوشیدن برای بنیان نهادن و استحکام آن است. ماکیاولی^۱ معتقد بود هر جنگی به محض آن که ضروری تشخیص داده شود، عادلانه هستند. تنها جنگ پیشگیرانه خردمندانه است. باید از وطن دفاع کرد. تمام وسایل برای دفاع خوب هستند. دولتمردان، بیشتر در سایه ارتش و آن هم ارتش دور از مردم و مطیع محض دولت، موفق خواهند شد. برای دست یافتن به قدرت کامل می‌تواند از انواع سلاح‌ها حداکثر استفاده را به عمل آورد. (آزادبخت، ۱۳۸۲: ۹۷-۹۴) اندیشه‌های اساسی نظرات کارل مارکس درباره جنگ را می‌توان بدین گونه خلاصه نمود: طبقه حاکم بر تحریک احساسات و هیجانات ملی و مذهبی، مردم را از مبارزات طبقاتی منصرف می‌کنند. منشأ تعارضات و کشمکش‌های مسلحانه، رقابت‌های اقتصادی می‌باشد. (بوتول، ۱۳۸۰: ۲۵) در نظر گومپلویچ^۲ یک نفرت ذاتی و ابدی در روابط بین گروه‌ها با یکدیگر وجود دارد؛ بنابراین، مبارزه‌ای غیرقابل اجتناب و مرگ‌آور بین گروه‌ها وجود دارد. تمام شکل‌های اجتماعی و نهادها زاده جنگ هستند. ریشه حقوق در مجموعه قواعد و مقرراتی نهفته است که گروه رهبری برای تسلط و استثمار گروه به اسارت کشیده شده، تدوین می‌کنند. قشربندی و نابرابری اجتماعی از آنجا ناشی می‌شود که فاتحان به صورت یک طبقه اشراف درمی‌آیند؛ بنابراین، تمام قواعد اجباری رفتار و سلوک از جنگ زاده شده و به آن وابسته‌اند. (بوتول، ۱۳۸۰: ۲۷) توین بی^۳ معتقد است انهدام تمدن‌ها، ناشی از جنگ بوده است. جنگ، اصلی‌ترین عامل شکست‌های اجتماعی و

1. N.Machiavel

2. Ludwig Gumplowic

3. Arnold j. Toynbee

4. Von Clausewitz

5. I. Navicow

برای تغییر و رهایی از این وضعیت، دفاع و تأمین صلح جهانی است. صلح مورد نظر امام (ره) مبتنی بر عدالت است و این مهم صرفاً در سایه جهاد محقق می‌شود. هدف عمده مقاله‌ی اسدی (۱۳۹۸) در نقد مقاله «دین، خشونت و جنگ‌های مقدس» (نوشته هانس کونگ) حفظ حقیقت اسلام و ارائه سیمای اصیل آموزه‌های آن، به بازنگری مقاله کونگ با روش تحلیلی-انتقادی پرداخته و به این نتیجه رسیده است که مقاله او به رغم داشتن جنبه‌هایی مثبت، با نکات منفی قابل توجهی در معرفی این آموزه مهم اسلامی در آمیخته است. جوادی آملی در کتاب مفاتیح الحیاه (۱۳۹۳) به آیات و روایات اسلامی در خصوص تعلیم مهارت‌های دفاعی و اجتماعی، نحوه تعامل با اهل کتاب، مشرکان و بت پرستان و فرقه‌های انحرافی، مهاجمان و دشمنان، دعا برای دفع شر دشمنان، نیکی با اسرا، اهمیت مرزداری، بهره‌گیری از ابزارها در جهاد و... اشاره نموده است. در منتخب میزان الحکمه تألیف ری شهری (۱۳۸۵) آیات و روایاتی از انواع جهاد، جهاد اکبر، جهاد اصغر، تشویق به جهاد، مرزداری و... ارائه شده است. آزادبخت در کتاب جامعه‌شناسی جنگ خود (۱۳۸۲)، جنگ از منظر دیدگاه‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفته و به علل و پیامدهای جنگ اشاره نموده است. همچنین جنگ از منظر ادیان و حیانی و آسمانی نظیر یهود، مسیحیت و اسلام مورد بررسی قرار گرفته و آیات و غزوات پیامبر گرامی اسلام-صلی‌الله‌علیه‌و آله- پیرامون جهاد به صورت داده‌های آماری تبیین شده است. ادیبی در اثر خود با عنوان «جامعه‌شناسی جنگ و نیروهای نظامی» (۱۳۸۱) با روش توصیفی-تحلیلی به جنبه‌های نظری پدیده جنگ پرداخته شده و عوامل بروز این پدیده از دیدگاه‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفته شده است. در این اثر، ضمن تبیین دیدگاه‌های مختلف پیرامون جنگ، به تبیین دیدگاه اسلامی پرداخته و در تشریح انواع جنگ، به جنگ‌های مذهبی نیز اشاره شده است. بوتول در جامعه‌شناسی جنگ (۱۳۸۰) ضمن تبیین جنگ از منظرهای گوناگون فلسفی و جامعه‌شناختی، به ویژگی‌های اقتصادی، جمعیتی، بوم‌شناختی و روانی جنگ پرداخته و بخشی از کتاب به نقش عقاید مذهبی در جنگ (عتیق، اسلامی، الهیات

ثقافت اسلامی در اعماق روحشان نفوذ یافت. نتیجه این شد که پس از ورود در مدینه هر کدام یک می‌بگفتند واقعی اسلام بودند. هنگامی که به جهاد می‌رفتند می‌دانستند برای چه هدف و ایده‌ای می‌جنگند. آن‌ها بصیرت‌ها و آگاهی‌های خود را روی شمشیرهایشان حمل می‌کردند. آری! چنین شمشیرهای آبدیده و انسان‌های تعلیم‌یافته بودند که توانستند رسالت خود را در زمینه اسلام انجام دهند. (مطهری، ۱۳۸۷: ۹۵-۹۶) گیدنز در کتاب جامعه‌شناسی خود می‌نویسد: جنگ نتیجه غرایز ذاتی پرخاشگرانه نیست. افراد می‌باید برای کشتن تربیت شوند. معمولاً برای به دست آوردن سرزمین یا منابع یا به علت برخوردهای عقیدتی یا مذهبی به جنگ دست‌زده می‌شود. (گیدنز، ۱۳۷۴: ۴۰۷)

* پیشینه پژوهش

فلاحی، آلیشا و عبدی در مقاله خود بانوان «واکاوی رابطه عدالت جهاد و مسئله صلح بین‌الملل در اندیشه و آراء امام خمینی (ره)» (۱۳۹۸)، دریافتند که در نظر امام خمینی (ره)، کارگزاران و رهبران سیاسی اگر غیرمذهب و واجد غرایز نفسانی باشند حاملان اصلی جنگ، نزاع‌های جهانی و بر هم زندگان اصلی صلح بین‌الملل هستند و اگر این کارگزاران، مذهب، عاقل و دارای اندیشه‌های انسانی باشند در نتیجه جهت نظام بین‌الملل رو به کمال و صلح جهانی خواهد بود. از آنجایی که امام ریشه منازعات موجود در روابط بین‌الملل را عدم تهذیب نفس کارگزاران و قوای شهوانی و نفسانی آن‌ها می‌داند به همین خاطر جهاد در اندیشه سیاسی ایشان، واجد یک دایره گسترده و بار اخلاقی قوی است؛ به طوری که از جهاد با نفس تا جهاد و مبارزه با دشمن را در برمی‌گیرد. جهاد مبتنی بر اندیشه‌های امام خمینی (ره) در دو سطح داخلی و خارجی برای مبارزه با استبداد و استکبار قابل تبیین است. در واقع در کنار تلاش امام برای رهایی بشر از کارگزاران مستبد داخلی، دغدغه دیگر امام (ره)، رهایی و آزادی همه بشریت از یوغ ستم و نابرابری‌هایی است که ساختار نظام بین‌الملل با درون مایه قدرت‌طلبی، بر آن‌ها تحمیل کرده است. مرکز ثقل راهبردهای امام (ره)

مسیحی) اختصاص یافته است. هدف اصلی تحقیق آقابور با عنوان «تلاقی نهضت و بنیاد در دفاع مقدس» (۱۳۶۸)، نشان دادن دستاوردها و ویژگی‌های دفاع مقدس است. در فصل سوم این اثر، به ماهیت جنگ و جهاد و دفاع و تشریح مفاهیم جنگ توحیدی و جنگ طاغوتی از منظر اسلام و متفکران اسلامی پرداخته است. ابن خلدون، در فصل سی و ششم اثر خود بانوان «مقدمه»، انواع جنگ‌ها و روش‌های ملت‌های مختلف در ترتیب و چگونگی آن را تشریح کرده است. ابن خلدون، قسم سوم جنگ را به نام جهاد یا جنگ مقدس در شریعت اسلام تعبیر می‌کند.

وجه اشتراک این مقاله با سایر تحقیقات پیشین است که این تحقیق همچون سایر تحقیقات پیشین به مسئله جهاد و دفاع در اسلام از منظر آیات و روایات پرداختند؛ اما تفاوت عمده این تحقیق با تحقیقات قبلی این است که این تحقیق علاوه بر آیات و روایات، به دیدگاه امام سجاد (ع) در صحیفه سجادیه پرداخته است. همچنین تأکید عمده این مقاله بر بعد فرهنگی دفاع، نیز بر نوآوری آن افزوده است.

* رابطه جهاد، دفاع و دین از منظر آیات و روایات

۱- رابطه دفاع، جهاد و دین از منظر قرآن کریم:

اگرچه قرآن کریم دستورهای متعددی برای جهاد و دفاع داده است؛ لکن این دستورات، فرهنگی و برای احیای حیات توحیدی جوامع است که در ادامه به بخشی از آیات که می‌توان اهداف فرهنگی و معنوی جهاد را از آن‌ها برداشت کرد، اشاره می‌نماییم:

■ **نیت خالص و «فی سبیل» الله بودن، شرط دفاع و جهاد:** یکی از نکات کلیدی در جهاد، نیت است؛ مسلمان، نه به قصد کشور گشایی؛ نه تصرف زمین؛ نه انتقام؛ نه رسیدن به اموال و ... جنگ می‌کند؛ بلکه باید نیت او «فی سبیل الله» باشد که «در راه خدا» بودن جهاد، روح جهاد و وسیله ارزش آن است. قرآن کریم در آیات متعددی این قید را ذکر کرده است؛ به عنوان نمونه خداوند متعال می‌فرماید: «وَ قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (بقره/۲۴۴) همچنین فرمود: «فَلْيُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ وَ مَنْ يُقَاتِلْ

فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلْ أَوْ يُغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا» (نساء/۷۴) و آیات متعدد و فراوان دیگر که هدف کلیدی و اصلی جهاد را در نیت خدایی ترسیم می‌نماید. «تعبیر به فی سبیل الله، هدف اصلی جنگ‌های اسلامی را روشن می‌سازد که جنگ در منطق اسلام هرگز به خاطر انتقام جویی یا جاه‌طلبی یا کشور گشایی یا به دست آوردن غنائم و اشغال سرزمین‌های دیگران نیست. اسلام همه اینها را محکوم می‌کند و می‌گوید: سلاح به دست گرفتن و به جهاد پرداختن فقط باید در راه خدا و برای گسترش قوانین الهی و بسط توحید و عدالت و دفاع از حق و ریشه کن ساختن ظلم و فساد و تباهی باشد. همین نکته است که جنگ‌های اسلامی را از تمام جنگ‌هایی که در جهان روی می‌دهد جدا می‌سازد و نیز همین هدف، در تمام ابعاد جنگ اثر می‌گذارد و کمیت و کیفیت جنگ، نوع سلاح، چگونگی رفتار با اسیران را به رنگ فی سبیل الله درمی‌آورد». (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۸)

آنچه برای مجاهد و رزمنده مهم است؛ نیت خالص است؛ چه بکشد و چه کشته شود: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمْ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَ يُقْتَلُونَ...» (توبه/۱۱۱) و قرآن کریم در آیه‌ای به صراحت به تفاوت ماهوی نیت‌های مسلمانان و کفار اشاره می‌نماید و می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ الَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا». (نساء/۷۶)

■ **رعایت اصول اخلاقی حتی در میدان جنگ:** «وَ قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَ لَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (بقره/۱۹۰) این آیه اولاً جنگ و دفاعی را مقبول می‌داند که «فی سبیل الله» باشد و در جمله «الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ» نیز صراحت دارد که این دستور مخصوص مقابله با کسانی است که دست به اسلحه می‌برند و تادشمن به مقاتله و مبارزه برنخیزد، مسلمانان نباید حمله کنند و چنان که خواهیم دید، این اصل (جزء در بعضی موارد استثنايي) همه جا محترم شمرده شده است». (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۹) سپس دستور به عدالت ورزی؛ حتی در میدان جنگ می‌دهد که «وَ لَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ

عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ؛ و با آن‌ها پیکار کنید! تا فتنه (و بت پرستی و سلب آزادی از مردم)، باقی نماند؛ و دین، مخصوص خدا گردد. پس اگر (از روش نادرست خود) دست برداشتند، (مزاحم آن‌ها نشوید! زیرا) تعدی جز بر ستمکاران روا نیست»^۱ (بقره/۱۹۳). در این خصوص در تفسیر بیان شده است که «... «فتنه»... مفهوم وسیعی دارد که هرگونه اعمال فشار را شامل می‌شود، لذا گاهی در قرآن کلمه «فتنه» به معنی شرك و بت پرستی که انواع محدودیت‌ها و فشارها را برای جامعه در بردارد گفته شده، همچنین به فشارهایی که از ناحیه دشمنان برای جلوگیری از گسترش دعوت اسلام و به منظور خفه کردن ندای حق طلبان و حتی بازگرداندن مؤمنان به سوی کفر به عمل می‌آید «فتنه» اطلاق شده است... آیه فوق، به دو قسمت از اهداف مقدس جهاد اسلامی اشاره می‌کند: اول: برچیدن بساط بت پرستی و از میان بردن بتکده‌ها، زیرا همان طور که در بحث اهداف جهاد گفته‌ایم، آزادی دینی مخصوص کسانی است که از یکی از ادیان آسمانی پیروی کنند و در برابر آن‌ها، اعمال فشار برای تغییر عقیده صحیح نیست، ولی بت پرستی نه دین است و نه مکتب بلکه خرافه است و انحراف و حکومت اسلامی باید نخست از طریق تبلیغ و اگر ممکن نشد از طریق توسل به زور، بساط بت پرستی را از همه جا برچیند و بت‌خانه‌ها را ویران کند. دوم: به دست آوردن آزادی بیان و تبلیغ و نشر اسلام، در این قسمت نیز اسلام اجازه می‌دهد که اگر کسانی با اعمال خود، جلو آزادی عمل مسلمانان را در نشر و تبلیغ و دعوت به اسلام بگیرند، آن‌ها حق دارند متوسل به جهاد آزادی‌بخش شوند و راه را برای تبلیغ منطقی بگشایند». (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۶۶-۱۶۵)

پیامبر صلی الله علیه و آله - مأمور به پذیرش پیشنهاد صلح در شرایط منطقی و مناسب:

پیامبر صلی الله علیه و آله - مأمور است تا در شرایط منطقی و مناسب و عاقلانه و عادلانه پیشنهاد صلح را بپذیرد: «وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا؛ و اگر تمایل به صلح نشان دهند، تو نیز از در صلح درآی!» (انفال/۶۱)

المُعْتَدِينَ» چرا که در منطق دین، حتی در میدان جنگ اصول اخلاقی باید حفظ گردد و هیچ‌گونه تجاوز و تعدی حتی به محیط زیست نیز جایز نیست. از جمله اصول اخلاقی در جنگ، اینکه افرادی که سلاح بر زمین می‌گذارند و کسانی که توانایی جنگ را از دست داده‌اند، یا اصلاً قدرت بر جنگ ندارند؛ مانند مجروحان، پیرمردان، زنان و کودکان نباید مورد تعدی قرار گیرند، باغستان‌ها و گیاهان و زراعت‌ها را نباید از بین ببرند و از مواد سمی برای زهر آلود کردن آب‌های آشامیدنی دشمن (جنگ شیمیایی و میکروبی) نباید استفاده کنند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۰)

همچنین در آیه دیگری دستور می‌دهد که «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْفَىٰ إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» (نساء/۹۴) مسلمین را نهی می‌نماید از اینکه کسی که اظهار اسلام می‌کند را متهم به دروغ‌گویی کنند و برای رسیدن به غنایم، او را بکشند، بلکه باید او را با آغوش باز بپذیرند.

دفاع برای جلوگیری از ویرانی معابد و گسترش فساد: قرآن کریم در آیه‌ای بیان می‌نماید که برای حفظ مساجد و معابد، باید دفاع کرد و خون داد: «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا؛ و اگر خداوند (ظلم و تجاوز) بعضی از مردم را به وسیله بعضی دیگر دفع نکند، صومعه‌ها و کنیسه‌ها و کلیساها و مساجدی که نام خداوند در آن‌ها بسیار برده می‌شود ویران می‌گردد». (حج/۴۰) معابد، مهم‌ترین مظاهر دین در جامعه هستند و دشمن قصد تخریب و انهدام آنان را دارد که تضعیف و محو دین است. همچنین در آیه دیگر خدای تعالی می‌فرماید که: «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ؛ و اگر خداوند (فساد) بعضی از مردم را به وسیله بعضی دیگر دفع نکند، قطعاً زمین را فساد می‌گرفت». (بقره/۲۵۱) از دو آیه بالا برمی‌آید که زمین، منهای معابد و دین، مساوی با فساد است و مساجد و معابد، مهم‌ترین هدف دشمن است و در اسلام ارزش دفاع، به وجود ارزش‌های الهی و انسانی است و هرگز اسلام از جنگ و دفاع، غرضی مادی و دنیایی ندارد.

همچنین، در آیه‌ای دیگر بیان می‌کند که: «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنْ انْتَهَوْا فَلَا

۱. همچنین در قرآن کریم آمده است که: «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنْ انْتَهَوْا فَلَا تَكُونَ بَصِيرًا» (انفال/۳۹)

رفتار کنند، چون خداوند عدالت پیشگان را دوست دارد: «لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ». (ممتحنه/ ۸) نیز دولت اسلامی باید پیشنهاد سازش از سوی کافران را بپذیرد: «وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا» (انفال/ ۶۱) در صورتی که آنان تهاجم نکرده و نکنند...». (جوادی آملی، ۱۳۸۹، جلد ۱۰: ۲۸۵-۲۸۴)

تبلیغ دین و فرصت تفکر دادن در میدان جنگ به کافر مهدور الدم: قرآن کریم به صراحت بیان می‌نماید که به درخواست پناهندگی دشمن، برای تحقیق و شناخت عقاید و افکار اسلامی، پاسخ مثبت دهید: «وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ؛ و اگر یکی از مشرکان از تو امان و پناه خواست، پس به او پناه بده تا کلام خدا را بشنود، سپس او را به مکان امنش برسان. چرا که آنان گروهی ناآگاه‌اند (و با شنیدن آیات الهی، شاید هدایت شوند).» (توبه/ ۶) و علت این مجال و فرصت دادن را این گونه بیان می‌نماید که آنان نمی‌دانند. اندک تأملی در موارد فوق، بیانگر منطق انسان‌ساز اسلام در جهاد و دفاع است.

و به انگیزه‌های صلح طلبانه و تقاضای آتش بس، احترام بگذار؛ چرا که در اسلام، صلح اصل است و جنگ، در صورت ضرورت مجوز دارد: «فَإِنْ عَتَزَلُواكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَ أَلْفُوا إِلَيْكُمْ السَّلْمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا؛ پس اگر از شما کناره‌گیری کرده و با شما پیکار ننمودند، (بلکه) پیشنهاد صلح کردند، خداوند به شما اجازه نمی‌دهد که متعرض آنان شوید.» (نساء/ ۹۰)

قرآن و سفارش به رابطه مسالمت آمیز: اسلام، هم مسلمانان را به زندگی مسالمت آمیز دعوت می‌کند: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ؛ مؤمنان برادر یکدیگرند؛ پس دو برادر خود را صلح و آشتی دهید.» (حجرات/ ۱۰) هم همه موحدان عالم را به وحدت و تکیه بر مشترکات دعوت می‌نماید: یا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا بگو: «ای اهل کتاب! بیایید به سوی سخنی که میان ما و شما یکسان است؛ که جز خداوند یگانه را نپرستیم و چیزی را همتای او قرار ندهیم.» (آل عمران/ ۶۴) همچنین «در حوزه جوامع بشری (وحدت جهانی)؛ خدای سبحان، اعتقاد کافران و مشرکانی را که به جامعه اسلامی آسیبی نمی‌رسانند و توطئه نمی‌کنند، مبعوض دانسته است؛ ولی مسلمانان را نهی نمی‌کند که با آنان زندگی مسالمت آمیز داشته باشند و با آن‌ها به نیکی و عدالت

موضوع	موارد
رابطه دفاع، جهاد و دین از منظر قرآن کریم	نیت خالص و «فی سبیل» الله بودن، شرط دفاع و جهاد؛ رعایت اصول اخلاقی حتی در میدان جنگ؛ دفاع برای جلوگیری از ویرانی معابد و گسترش فساد؛ پیامبر صلی الله علیه و آله - مأمور به پذیرش پیشنهاد صلح در شرایط منطقی و مناسب؛ سفارش قرآن به رابطه مسالمت آمیز؛ و تبلیغ دین و فرصت تفکر دادن در میدان جنگ به کافر مهدور الدم.

جدول شماره ۱: رابطه جهاد، دفاع و دین از منظر قرآن کریم

با نگاه به برخی از دستورات که در روایات آمده، بیانگر این نکته است که آنچه در جهاد مهم است؛ رسیدن به توحید، حیات طیبه و طهارت نفس است؛ و در حقیقت جهاد اسلامی، نه به دنبال کشتن افراد بلکه به دنبال حیات انسان هاست؛ تا همه را به توحید و سعادت برساند. ما جهت اثبات این سخن، به برخی از مفاهیم که در خصوص جهاد

*** ۲- رابطه جهاد، دفاع با دین از منظر روایات:** با بررسی روایات نیز به این نتیجه قطعی می‌رسیم که هدف اسلام از دفاع، قتال و جهاد، ترویج معارف دین و احیای کلمه الله تعالی؛ و در مجموع یک «نگاه فرهنگی» است که دغدغه تربیت و انسان سازی در آن وجود دارد؛ نه کشور گشایی، انتقام، ظلم و دنیا طلبی و... این حقیقت،

هدف، مسیر بهشت یا جهنم انسان را تعیین می‌کند. پیامبر اکرم -صلی الله علیه و آله- فرمودند: «شمشیرها، کلیدهای

بهشت و جهنم‌اند». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۷: ۹)

عبادت دانستن جهاد و توصیه به ذکر الهی در جنگ: از منظر دین، جنگ و جهاد از جنس عبادت است؛ امیرالمؤمنین -علیه السلام- وقتی در میدان نبرد با دشمنان تان، مواجه شدید، کم حرف بزنید و بسیار ذکر خداوند -عز و جل- بگویید...». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۷: ۹).
«یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هر گاه با گروهی (از دشمن) روبرو شدید، ثابت قدم باشید و خدا را بسیار یاد کنید تا شما رستگار شوید». (انفال/ ۴۵)

از منظر روایات، جهاد یک عمل عبادی است. در روایتی بیان شده که مردی برای عبادت به کوهی رفته بود؛ خانواده‌اش به خدمت پیامبر اکرم -صلی الله علیه و آله- آمد و این موضوع را با آن جناب در میان گذاشت؛ حضرت آن مرد را از این کار نهی نمود و فرمودند: «یک روز صبر مسلمان در برخی از مواضع و کارزار جهاد، برای او بهتر از عبادت چهل سال است». (ابن ابی جمهور و محمد بن زین الدین، ۱۴۰۵، ج ۱: ۲۸۲)

عجله نداشتن برای کشتن و جنگ: امیرالمؤمنین -علیه السلام- در سخنی دیگر به زیاد بن نصر که به عنوان پیش قراول لشکر به صفین می‌فرستاد در نامه‌اش به او می‌فرماید که: «بِر توباد به تانسی در جنگ کردنت؛ و بپرهیز از عجله تا فرصت (آسانی) دست دهد و از شروع جنگ بپرهیز تا مگر آنان شروع کنند یا فرمان من برسد». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۷: ۲۴)

جهاد، وسیله عزت دین و ستون آن و مایه قوام دین: همان‌گونه قرآن کریم تأکید می‌کند که دفاع و جهاد، برای بقای دین و مساجد و معابد و عبودیت است، این مضمون در روایات نیز مورد تأکید است. در حکم امام علی -علیه السلام- به مالک اشتر، یکی از اوصافی که امام -علیه السلام- در خصوص سپاهیان مطرح می‌کند این است که سپاهیان به اذن الهی وسیله عزت دین‌اند: «فَالجُنُودُ بِأَذْنِ اللَّهِ حِصُونُ الرَّعِيَّةِ، وَزِينَةُ الْوَلَاةِ، وَعِزُّ الدِّينِ...». همچنین، در کلامی دیگر می‌فرماید: «جهاد تکیه‌گاه و ستون دین است». (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۳۳۳) و یا اینکه

وارد شده اشاره می‌کنیم تا بعد فرهنگی، انسانی و معنوی جهاد روشن شود:

دعوت به اسلام و تأکید بر هدایت؛ قبل از جنگ و قتال: پیامبر اکرم -صلی الله علیه و آله- فرمودند که: «کافران را نکشید، مگر بعد از دعوت آنان به اسلام. ابن ابی جمهور و محمد بن زین الدین، ۱۴۰۵، ج ۲: ۲۳۸». همچنین، آن حضرت وقتی امیرالمؤمنین -علیه السلام- را به یمن می‌فرستاد؛ به ایشان فرمودند: «کسی را نکش تا او را به اسلام دعوت بنمایی و به خداوند قسم اگر خداوند به دست تو کسی را هدایت کند، برای تو بهتر است از آنچه خورشید بر او می‌تابد...». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۷: ۳۴)
هدایت انسان، غایت و مطلوب در جهاد است و این هدایت آنقدر مهم است که قرآن کریم فرموده است: «مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا». (مائده/ ۳۲) که ذیل این آیه شریفه و «در روایات متعددی وارد شده است که آیه اگر چه مفهوم ظاهرش مرگ و حیات مادی است؛ اما از آن مهم‌تر مرگ و حیات معنوی؛ یعنی گمراه ساختن یک نفر یا نجات او از گمراهی است. کسی از امام صادق -علیه السلام- تفسیر این آیه را پرسید، امام فرمود: «من حرق او غرق -ثم سکت- ثم قال تاویلها الاعظم ان دعاها فاستجاب له» یعنی منظور از «کشتن» و «نجات از مرگ» که در آیه آمده نجات از آتش سوزی یا غرقاب و مانند آن است، سپس امام سکوت کرد و بعد فرمود: تاویل اعظم و مفهوم بزرگ‌تر آیه این است که دیگری را دعوت به سوی راه حق یا باطل کند و او دعوتش را بپذیرد». (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۳۵۷-۳۵۶)

تأکید بر فی سبیل الله بودن دفاع و جنگ: در اسلام، هرگونه قتال و درگیری، دارای ارزش نیست؛ بلکه همان‌گونه که به این نکته کلیدی در آیات متعددی تأکید شد، در روایات متعدد نیز، به این مضمون قرآنی تأکید شده است که باید در جنگ، نیت فی سبیل الله باشد؛ وقتی از پیامبر اکرم -صلی الله علیه و آله- سؤال شد که مردی به جهت دلاوری و شجاعت یا به جهت خشم و تعصب و یا به جهت خودنمایی و ریامی جنگد؛ کدام‌یک از اینها فی سبیل الله است؟ پیامبر اکرم -صلی الله علیه و آله- فرمودند که: «هرکسی برای این بجنگد که کلمه الله برتر باشد، پس آن جنگیدن در راه خداست». (احسانبخش، صادق، ج ۲: ۴۰۱) در اسلام، جنگ و جهاد با نگاه به آخرت است و قصد و نیت و

جهاد را مایه قوام دین می‌داند. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۳۷).
 امام علی -علیه السلام- وقتی مردم را به جهاد فرامی‌خواند می‌فرمود: «خداوند مردم را با دینش گرامیداشت و شمارا برای عبادتش خلق نمود؛ پس در ادای حق الهی، جان‌هایتان را به سختی بیندازید». (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴، ج ۳: ۱۸۵)

❑ فرصت فکر و تعقل دادن به کافر مه‌دور الدم: پیامبر اکرم -صلی الله علیه و آله- وقتی گروهی را برای جنگ می‌فرستاد، سفارش‌هایی می‌فرمود از جمله این‌که: «... و هر یک از مسلمانان، از نزدیک‌ترین تا دورترین آنان، به کسی از مشرکین نگاه کند که پناه خواست تا کلام خداوند را بشنود (فرصت شنیدن کلام الهی را بدهید)؛ پس وقتی که کلام الهی را شنید، اگر شمارا پیروی کرد (و مسلمان شد) پس برادر دینی‌تان است و اگر امتناع کرد؛ از خداوند یاری بجوید و او را به جایگاه امنش برسانید». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۷: ۲۵) این مضمون را در بحث «جهاد از منظر آیات» که در آیه ۶ توبه مطرح بود، مطرح نموده‌ایم.^۱

❑ امان دادن به دشمن در صورت درخواست: اگر دشمن به هر دلیلی امان خواست و امان داده شد، نباید در این امان دادن خیانت شود. امام باقر -علیه السلام- فرمودند: «هیچ‌کسی نیست که کسی را امان بدهد؛ سپس او را بکشد؛ مگر آنکه روز قیامت (در حالی که) پرچم خیانت را به دوش می‌کشد، محشور گردد». (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۳۱) و جالب‌تر این‌که امام کاظم -علیه السلام- فرمودند: «اگر گروهی از مسلمانان شهری را محاصره کردند و آنان امان خواستند؛ و مسلمانان امان ندادند، ولی آنان گمان کردند که امان دادند؛ آنان در امان‌اند». (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۳۱)

❑ رعایت مسائل اخلاقی در جنگ: یکی از نکات قابل توجه در جنگ و جهاد در اسلام، توجه به اصول اخلاقی در جنگ و نهی از تعدی و تجاوز از حدود الهی است که قرآن کریم به مجاهدان گوشزد می‌کند: «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ؛ و در راه خدا، با کسانی که با شما می‌جنگند، نبرد کنید! و از حد تجاوز نکنید، که خدا تعدی کنندگان را دوست نمی‌دارد». (بقره/۱۹۰) در روایات، سفارش‌های اخلاقی در بحث جنگ آمده است که بیانگر اهداف اسلام در قتال

۱: وَإِنْ أَخَذَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتِجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ. (توبه/۶)

و جهاد است؛ به‌عنوان نمونه چند روایت بیان می‌گردد:
 امام صادق -علیه السلام- از امیرالمؤمنین -علیه السلام- نقل می‌نماید که رسول خدا -صلی الله علیه و آله- از این‌که در بلاد کفار سم ریخته شود، نهی فرمودند. (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۵: ۶۲) همچنین، پیامبر اکرم -صلی الله علیه و آله- وقتی گروهی را برای جنگ می‌فرستاد سفارش‌هایی می‌فرمود از جمله این‌که: «به نام خداوند و در راه خدا و بر آئین رسول خدا سیر نمایید... و (دشمنی) را مثلثه نکنید و درختی را مگر در صورت اضطرار، قطع نکنید و پیرمرد فرتوت و سالمند و کودک و زنی را نکشید و...» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۷: ۲۵)

یا اینکه امام صادق -علیه السلام- از قول پدر بزرگوارش امام باقر -علیه السلام- نقل نموده که فرمودند: «غذا دادن اسیر و نیکی کردن به اسیر، حق واجب است؛ اگر چه فردا او را (بخوای) بکشی». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۷: ۳۳) همچنین، زراره از امام صادق -علیه السلام- نقل می‌نماید که فرمودند: «غذا دادن به اسیر حق اسیر است بر کسی که او را اسیر کرده است؛ اگر چه بخواهد فردا او را بکشد؛ لذا شایسته است تا به اسیر غذا و آب بدهد و با او به مدارا و نرمی رفتار نماید؛ چه اسیر کافر باشد و یا غیر کافر». (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۵: ۹۱)

❑ دین و تقدم دادن به ساختن سلاح‌های دفاعی، نه تسلیحات تهاجمی و تخریبی: یکی از نکاتی که در بحث قتال و جنگ و جهاد مهم است و گوشه‌ای از جلوه بشر دوستانه دین و اسلام عزیز است، این‌که دین به دنبال کشتار و خونریزی نیست. در این خصوص، مفسر ارجمند، حضرت آیت‌الله جوادی آملی -زید عزه- بیان می‌نمایند: با آنکه خدای سبحان، انبیا (علیهم السلام) را به شمشیر و سلاح آهن مسلح کرده: «وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ» (حدید/۲۵) در ساختن سلاح‌های نظامی، تقدم را به سلاح‌های دفاعی داده است، نه تسلیحات تهاجمی و تخریبی، چنان‌که به حضرت داود (علیه السلام) ساختن زره را آموخت: «وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ» (انبیاء/۸۰) نه نیزه و شمشیر را.

از امام صادق (علیه السلام) پرسیدند که هنگام گرمی بازار سلاح بر اثر جنگ اهل دو منطقه غیرمسلمان، آیا می‌توان به آنان اسلحه جنگی فروخت؛ آن امام همام (علیه السلام) فرمود که سلاح‌های محافظ آنان را بفروشید مانند زره:

(۱۳۸۸: ۱۴۱)

استمداد الهی و دعا قبل از جنگ: در روایات وارد شده که قبل از جنگ، مستحب است تا مجاهد دعا کند؛ دقت در مضامین دعا ما را به این حقیقت واقف می‌نماید که آنچه در قتال و جنگ، اهمیت دارد و مجاهد باید بداند اینکه این راه، راه خداست و با شرافت‌ترین راه‌هاست و محبوب‌ترین طریقی است که خداوند متعال دوست دارد و جهاد معامله مجاهد با خداست و وسیله تقرب او به خدای تعالی است... همه مضامین دعا، سخنی از دنیاخواهی، فتح سرزمین، مادیات و... نیست؛ بلکه عمل به وظیفه دینی است؛ برای اعتلای پرچم لاله‌الله. (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۵: ۴۶)

کشتن دشمن درون؛ بالاتر از کشتن دشمن بیرون: آن قدر توجه به طهارت درون و رسیدن به توحید در اسلام مهم است که اسلام به مجاهدان سفارش می‌نماید تا از خویشستن و تهذیب و طهارت درون غافل نباشند و بلکه اسلام این مبارزه را «جهاد اکبر» دانست. پیامبر اکرم -صلی‌الله علیه و آله- گروهی را برای جنگ و کارزاری فرستاد؛ وقتی برگشتند، فرمودند: «آفرین به گروهی که جهاد اصغر را به جا آورد و بر آن‌ها جهاد اکبر باقی ماند»؛ گفته شد جهاد اکبر چیست؟ فرمودند: «جهاد با نفس». (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۵: ۱۶۱) آنچه مهم است تربیت انسان است؛ و اگر جنگی می‌شود برای دفاع از توحید و گسترش عبودیت و فراهم نمودن جامعه‌ای که به راحتی دین خدای تعالی تبلیغ گردد؛ لذا آن که به فکر آماده کردن بستر انسان‌سازی و تربیت است، باید خود نیز خودساخته باشد؛ چرا که جهاد اصغر (جهاد و جنگ با دشمن بیرونی) برای بسوق دادن افراد جوامع به سوی جهاد اکبر و تربیت نفس است؛ لذا مجاهدی که دغدغه انسان‌سازی دارد، باید به خودسازی خویش اهمیت بدهد و این سفارش، به خوبی جلوه تربیتی و فرهنگی قتال و جهاد را به تصویر می‌کشد.

«بعهما ما یکنهما کالدرع و الخفین و نحو هذا»^۱ سپس، در ادامه، در خصوص جلوه‌های بشردوستی اسلام بیان نموده‌اند که: «پس اصل فروش سلاح در زمان جنگ به کافران درگیر با یکدیگر جایز است؛ لیکن سلاح باید به هر دو طرف فروخته شود تا یکی تقویت و دیگری تضعیف نشود. نیز باید سلاح‌های دفاعی مانند سپر و زره را فروخت تا آن‌ها را حفظ کند نه سلاح‌های تخریبی را. این روایت، از جلوه‌های بشردوستی اسلام است که نمونه آن حتی به صورت ظاهری نیز در منشورهای سازمان ملل و حامیان دروغین حقوق بشر یافت نمی‌شود؛ چه رسد به طرح و تصویب و اجرای آن». (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱۱: ۷۲۳) همچنین، آیت‌الله جوادی آملی -دام‌الله العالی- در بیانی دیگر ذکر نموده‌اند که: «این یک دستور اسلامی-انسانی است که اجازه نمی‌دهد کسی از فرصت تلخ سوزندگی و گدازندگی زمان جنگ، سودجویی کند یا زمینه تخریب و آدمکشی را با فروش سلاح‌های تهاجمی فراهم سازد یا با تبعیض و جانب‌داری از نژاد خاص یا صنف مخصوص یا حزب معین یا دسته مشخص و مانند آن، سبب برتری و افزون‌خواهی گروهی را بر گروه دیگر تأمین نماید و در نتیجه استکبار را تقویت کند، بلکه یک انسان آزاده و رها از بند آز و دام حرص و زنجیر زراندوزی و تله طمع‌ورزی، موظف است به منظور پاسداری از خون انسان‌های هم‌نوع و جلوگیری از تخریب و تهاجم و ویرانی به هر دو گروه درگیر و رزمجو بفرشد، نه به یک گروه و آن هم سلاح دفاعی؛ نه تخریبی، لذا حضرت امام صادق -علیه‌السلام- فرمود: «بعهما ما یکنهما الدرع و الخفین و نحو هذا»؛ یعنی به هر دو گروه آنچه حافظ و نگهبانشان است و کانون پاسداری و صیانت از خونریزی است مانند زره و... بفروش». (جوادی آملی،

۱. مُحَمَّدُ بْنُ قَيْسٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَ عَنِ الْفَتَنِ تَلْتَقِيَانِ مِنْ أَهْلِ الْبَاطِلِ أُنْبِيعُهُمَا السَّلَاحُ قَالَ بَعْهُمَا مَا يَكْنُهُمَا كَالدَّرْعِ وَ الْخَفَيْنِ وَ نَحْوِ هَذَا. (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۵: ۱۱۳)

موضوع	موارد
رابطه جهاد، دفاع و دین از منظر روایات	دعوت به اسلام و تأکید بر هدایت؛ تأکید بر فی سبیل الله بودن دفاع و جنگ؛ عبادت دانستن جهاد و توصیه به ذکر الهی در جنگ؛ عجله نداشتن برای کشتن و جنگ؛ جهاد، وسیله عزت دین و ستون آن و مایه قوام دین؛ فرصت فکر و تعقل دادن به کافر مهدورالدم؛ امان دادن به دشمن در صورت درخواست؛ رعایت مسائل اخلاقی در جنگ؛ تقدم دادن به ساختن سلاح‌های دفاعی، نه تسلیحات تهاجمی و تخریبی؛ استمداد الهی و دعا قبل از جنگ؛ کشتن دشمن درون، بالاتر از کشتن دشمن بیرون.

جدول شماره 2: رابطه جهاد، دفاع و دین از منظر روایات

* ۲- روش اجرای پژوهش

تحقیق از نوع «کاربردی» و روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی است. ضمن مراجعه به کتب مورد نظر، ابتدا از مطالب مورد نظر فیش برداری صورت گرفت و سپس با دسته‌بندی فیش‌های تهیه‌شده، تجزیه و تحلیل و جمع‌بندی نهایی صورت پذیرفت؛ یعنی ابتدا جنبه‌های نظری پدیده جنگ و جهاد بررسی و سپس با تمرکز بر دعای ۲۷ مرداران، دیدگاه اسلامی در خصوص جهاد و دفاع تبیین شده است. جامعه آماری این تحقیق، منابع اسلامی در خصوص رابطه دین و جهاد می‌باشد. نمونه آماری تحقیق، از میان کتب دینی، قرآن مجید، برخی کتب روایی، صحیفه سجاده‌ای انتخاب شده‌اند.

* ۳- تجزیه و تحلیل

با دقت در مضامین دعای بیست‌وهفت صحیفه سجاده‌ای، به خوبی هدف الهی و عرشی جهاد که انسان‌سازی و اتصال به توحید است روشن می‌گردد؛ اگرچه مستندات متعددی در این دعا وجود دارد، اما به بخش‌های مهم اشاره می‌نماییم:

۱- جهاد و دفاع برای خدای تعالی؛ نه دنیا:

هدف از دفاع و جهاد، دنیاطلبی و افزودن مال نیست؛ و امام سجاد -علیه السلام- در دعا از خدای تعالی می‌خواهد تا در میدان و معرکه جنگ، خدای تعالی یاد دنیا و فکر مال را از اندیشه مجاهدان بزدايد و به جای آن بهشت و نعمت‌هایش را نصب العین مجاهدان قرار بدهد؛ لذا امام پس از صلوات بر محمد و آل محمد، عرضه می‌دارد که: «خداوند! بر محمد و آتش درود فرست و در هنگام رویارویی با دشمن، یاد دنیای فریبنده را از ذهن و ضمیرشان ببر و از دل‌هایشان، خطر مال فریبنده را محو کن و بهشت را در برابر دیدگان‌شان قرار بده و ... تا همت خویش را برای فرار قرار ندهد و به فکر فرار در برابر جنگجویی مثل خود نیفتد.»^۱

امام -علیه السلام- در اواسط دعا با تعابیر دیگری از خدای تعالی می‌خواهد تا در حین مبارزه و در معرکه جهاد،

مجاهدان از یاد خانواده و فرزندان دور باشند و آنان را در معرکه از یاد ببرند: «وَأَنْسِهِ ذِكْرَ الْأَهْلِ وَالْوَالِدِ وَ خَانَوَانِهِ وَ فِرْزَانِهِ وَ يَدِشَانِ بَيْرٍ» و سپس برای حسن نیت رزمنده دعا می‌نماید و عرضه می‌دارد که: «وَأَثَّرَ لَهُ حُسْنَ النَّيَّةِ؛ خدایا جان او را از حسن نیت سرشار کن!» سپس از خداوند متعال می‌خواهد که: «وَعَلَّمَهُ السَّيْرَ وَالسَّنَنَ؛ خدایا سیره و سنت پیامبر اکرم -صلی الله علیه و اله- را به مجاهد و مزدار و رزمنده را بیاموز!» و سپس از خدای تعالی می‌خواهد که خداوند توفیق راه‌یابی به راه محکم و مطمئن و صواب و درست را به او بدهد و او را از آفت ریا و سماعه نجات دهد و فکر و ذکر و سفر و اقامت او را در راه خدای تعالی و برای او قرار دهد: «وَسَدَّدَهُ فِي الْحُكْمِ، وَأَعَزَّلَ عَنْهُ الرِّيَاءَ، وَ خَلَّصَهُ مِنَ السَّمْعَةِ، وَ أَجْعَلَ فِكْرَهُ وَ ذِكْرَهُ وَ طَعْنَهُ وَ إِقَامَتَهُ، فَيْكٍ وَ لَكٍّ.» و این یعنی؛ مجاهد و رزمنده در اسلام، باید نیتی زلال و توحیدی داشته باشد و هدف او در همه حال، فقط و فقط خدای تعالی باشد؛ نه برای غنیمت و نه برای شهرت و نه برای ریا و سمعه و نه برای هیچ چیز؛ جزء برای خدای تعالی. چرا که ماهیت جهاد و دفاع اسلامی، توحیدی است و هیچ شائبه دنیایی نباید به در آن آمیخته باشد.

۲- جهاد و دفاع برای گسترش سفره عبودیت و بندگی:

امام سجاد -علیه السلام- در فرازی دیگر از دعا عرضه می‌دارد که «وَفَرَّغُهُمْ عَنْ مُحَارَبَتِهِمْ عِبَادَتِكَ، وَ عَنْ مَنَابَذَتِهِمْ لِلْخُلُوءِ بِكَ؛ خدایا مجاهدان و مرداران را از نبرد با دشمن فراغت بده تا به بندگی تو بپردازند و از ستیز و جنگ با آنان فراغت بده تا با تو خلوت کنند و به عبادت بپردازند.» سپس امام -علیه السلام- برای توصیف این فراغت و این زمان، شرایطی را توصیف می‌نماید که در آن شرایط، هیچ کس بر روی زمین نباشد؛ مگر این که عبادت و بندگی خدای تعالی نماید و هیچ پیشانی نباشد؛ مگر آنکه در آستان حضرت حق -جلّ و علا- سر به سجده بسپارد: «حَتَّى لَا يُعْبَدَ فِي بَقَاعِ الْأَرْضِ غَيْرُكَ، وَ لَا تُعَقَّرَ لِأَحَدٍ مِنْهُمْ جَبْهَةٌ دُونَكَ.» و این بدان معناست که مجاهدان، وقتی که می‌جنگند، برای بسط عبودیت می‌جنگند؛ تا آن زمان که جامعه از عبادت طاغوت‌ها رها و همه در برابر خدای تعالی عبودیت و عبادت داشته باشند؛ در این زمان هم رزمنده فرصتی برای عبادت پیدا نموده و با فراغت با حضرت معبود خلوت می‌نماید و هم دیگران، بر سفره بندگی خدای تعالی می‌نشینند و به تعبیر قرآن کریم، دیگر فتنه‌ای بر روی

۱. «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ أَنْسِهِمْ عِنْدَ لِقَائِهِمْ الْعَدُوَّ وَ ذَكَرَ دُنْيَاهُمْ الْخَدَاعَةَ الْغَرُورَ، وَ أَمَحْ عَن قُلُوبِهِمْ حَظَرَاتِ الْمَالِ الْفِتُونِ، وَ أَجْعَلِ الْجَنَّةَ نَصَبَ أَعْيُنِهِمْ، وَ لَوْحَ مِنْهَا لِأَبْصَارِهِمْ مَا أَعْدَدْتَ فِيهَا مِنْ مَسَاكِنِ الْخُلْدِ وَ مَنَازِلِ الْكَرَامَةِ وَ الْخُورِ الْحَسَنِ وَ الْأَنْهَارِ الْمَطْرُودَةِ بِأَنْوَاعِ الْأَشْرَبَةِ وَ الْأَشْجَارِ الْمَتَدَلِّيَةِ بِصُوفِ الثَّمَرِ حَتَّى لَا يَهْمَ أَحَدٌ مِنْهُمْ بِالْإِدْبَارِ، وَ لَا يُحَدِّثُ نَفْسَهُ عَن قِرْبِهِ بَفِرَارٍ.» صحیفه سجاده‌ای، دعای ۲۷.

امام سجاد -علیه السلام- در فراز دیگری از دعا، «برتری و اعتلا دین الهی و نیرومندی حزب الهی و جبهه حق و بهره‌مندی بیشتر دوستان خدای تعالی» را به‌عنوان یکی از اهداف جهاد و دفاع بیان نموده و عرضه می‌دارد که: «اللَّهُمَّ وَ أَيْمًا غَارَ غَزَاهُمْ مِنْ أَهْلِ مَلَّتِكَ، أَوْ مُجَاهِدَ جَاهِدَهُمْ مِنْ أَتْبَاعِ سُنَّتِكَ لِيَكُونَ دِينُكَ الْأَعْلَى وَ حِزْبُكَ الْأَقْوَى وَ حَظُّكَ الْأَوْفَى فَلَقَهُ الْيُسْرَ، وَ هَبْنِي لَهُ الْأَمْرَ...؛ خدایا هر جنگ آوری از اهل دینت که با ایشان بجنگد، یا هر مجاهدی از پیروان سنت که با ایشان جهاد کند- تا دین تو سر بلندتر و حزب قوی‌تر و بهره‌تو بیشتر گردد- پس فراروی او آسانی قرار ده و کارش را روبه‌راه ساز و...» سپس، امام -علیه السلام- برای این گروه از رزمندگان که نیتشان برای جهاد و دفاع، اعتلای دین الهی و تقویت جبهه حق است، دعا می‌کند و از خدای تعالی می‌خواهد تا درآمد او را فراوان و پشت او را نیرومند گرداند و...^۲

۴- آن‌ها که دلشان با مجاهدان است؛ در زمره عابدان، شهدا و صالح‌اند:

از فرازهای دیگری که می‌توان به نقش رابطه دفاع و جهاد و دین پرداخت، دعای امام -علیه السلام- برای کسانی است که به خاطر دلایل موجه از جنگ بازمانده‌اند و لکن اهتمام به امر اسلام داشته و از تحزب و تجمع و همکاری اهل شرک، محزون شده و قصد جهاد و جنگ نموده و لکن ضعف و یا تنگدستی و یا اتفاق و رویدادی و یا مانعی جلوی علاقه و آرزوی او را گرفته تا نتواند به دفاع از دین و اسلام بپردازد؛ امام علیه السلام برای این گروه این گونه دعا می‌نماید: «فَاكْتُبْ اسْمَهُ فِي الْعَابِدِينَ، وَ أَوْجِبْ لَهُ ثَوَابَ الْمُجَاهِدِينَ، وَ اجْعَلْهُ فِي نِظَامِ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ»^۳

۲. اللَّهُمَّ وَ أَيْمًا غَارَ غَزَاهُمْ مِنْ أَهْلِ مَلَّتِكَ، أَوْ مُجَاهِدَ جَاهِدَهُمْ مِنْ أَتْبَاعِ سُنَّتِكَ لِيَكُونَ دِينُكَ الْأَعْلَى وَ حِزْبُكَ الْأَقْوَى وَ حَظُّكَ الْأَوْفَى فَلَقَهُ الْيُسْرَ، وَ هَبْنِي لَهُ الْأَمْرَ، وَ تَوَلَّهُ بِالْحُجْحِ، وَ تَخَيَّرْ لَهُ الْأَصْحَابَ، وَ اسْتَقِفْ لَهُ، الظُّهْرَ، وَ اسْبِغْ عَلَيْهِ فِي التَّفَقُّهِ، وَ مَتَّعْهُ بِالْيَسَّاطِ، وَ أَلْفِ عَنهُ حِرَازَةَ الشُّوقِ، وَ اجْزِهِ مِنْ غَمِّ الْوَحْشَةِ، وَ أَنْسِهِ ذِكْرَ الْأَهْلِ وَ الْوَلَدِ. (۱۴) وَ أَنْزِلْ لَهُ حُسْنَ النَّبَةِ، وَ تَوَلَّهُ بِالْعَافِيَةِ، وَ أَشْحِبْهُ السَّلَامَةَ، وَ أَعْفِهِ مِنَ الْجَبِينِ، وَ أَلْهَمْهُ الْجَزَاءَ، وَ ارْزُقْهُ الشَّدَّةَ، وَ أَيْدِهِ بِالنُّصْرَةِ، وَ عَلِّمَهُ السَّبِيْرَ وَ السَّنِينَ، وَ سَدِّدْهُ فِي الْحَكْمِ، وَ اغْزِلْ عَنهُ الرِّبَاءَ، وَ خَلِّصْهُ مِنَ السَّمْعَةِ، وَ اجْعَلْ فِكْرَهُ وَ ذِكْرَهُ وَ طَعْنَهُ وَ إِقَامَتَهُ، فِيكَ وَ لَكَ.

۳. اللَّهُمَّ وَ أَيْمًا مُسْلِمٍ أَهْمَهُ أَمْرُ الْإِسْلَامِ، وَ أَحْزَنَهُ تَحْزِبُ أَهْلِ الشَّرْكِ عَلَيْهِمْ فَنَوَى غَزَاؤًا، أَوْ هَمَّ بِجِهَادٍ فَفَعَدَ بِهِ ضَعْفًا، أَوْ أَبْطَأَتْ بِهِ فِاقَةً، أَوْ أَحْرَهُ عَنْهُ حَادِثٌ، أَوْ عَرَّضَ لَهُ دُونَ إِزَادَتِهِ مَانِعٌ فَاكْتُبْ

زمین نباشد و دین خدای تعالی مستقر شود: «وَ قَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنْ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ؛ و با آن‌ها بجنگید تا فتنه (بت پرستی و سلب آزادی از مردم) باقی نماند و دین، تنها از آن خدا شود. پس اگر (از روش نادرست خود) دست برداشتند، (مزاحم آن‌ها نشوید. زیرا) تعدی جز بر ستمکاران روا نیست.» (بقره/۱۹۳)

امام سجاد -علیه السلام- در ادامه همین فراز از مناجات، به صورت صریح به هدف مقدس «بسط عبودیت» اشاره و عرضه می‌دارد که خدایا مسلمانان را در هر ناحیه‌ای که هستند برای سرکوبی مشرکان برانگیز و فرشتگان را به مدد آنان بفرست تا با آنان را بکشند و یا اسیر بگیرند و یا این‌که به آن هدف مقدس برسند که اقرار به وحدانیت حق نمایند: «حَتَّى يَكْشِفُوهُمْ إِلَى مَنْقَطِجِ التَّرَابِ قَتْلًا فِي أَرْضِكَ وَ أَسْرًا، أَوْ يُقْرَؤُا بِأَنْتِكَ أَنْتَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ وَ حُدُكَ لَا شَرِيكَ لَكَ»^۱ و به روشنی این حقیقت را تبیین و تصریح می‌نماید که جهاد برای نجات انسان‌ها از بندگی بشر و طاغوت و شیطان و رساندن انسان به اوج نقطه توحید و عبودیت است.

امام -علیه السلام- در فراز دیگری از دعا، دشمن مجاهد مسلمان را همان دشمن خدای تعالی دانسته و در این فراز، در یکجا از تعبیر «عَدُوَّة» (دشمن رزمنده) و در سه جا بر روی کلمه «عَدُوَّة» تأکید می‌نماید و به خوبی بیان می‌نماید که دشمنی آنان، دشمنی با خدای تعالی و دین است و دشمن مجاهد مسلمان، دشمن خدای تعالی است: «فَإِذَا صَافَ عَدُوُّكَ وَ عَدُوَّةَ قَلْبِهِمْ فِي عَيْنِهِ، ... فَبِعَدَاؤِكَ يَجْتَنِحُ عَدُوُّكَ بِالْقَتْلِ، ... بَعْدَ أَنْ يُؤَلِّيَ عَدُوُّكَ مُدْبِرِينَ» و لذا در زیارت عاشورا بر این جمله کلیدی و تعبیر اساسی تکیه می‌کنیم که: «إِنِّي سَلِمْتُ لِمَنْ سَأَلَكُمْ وَ حَرَبْتُ لِمَنْ حَارَبَكُمْ - وَ وَلِيٌّ أَمْوَالِ لِمَنْ وَالَاكُمْ وَ عَدُوٌّ لِمَنْ عَادَاكُمْ» و اظهار می‌نمایم که معیار جنگ و صلح ما و محبت و عداوت ما ولی خداست؛ همان‌که بر اساس خط توحید حرکت می‌نماید و با دشمنان خدای تعالی مبارزه می‌نماید.

۳- اعتلای و علو دین و نیرومندی حزب الله و بهره‌مندی بیشتر جبهه حق:

۱. اللَّهُمَّ اغْزُ بِكُلِّ نَاحِيَةٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ عَلَيَّ مَنْ يَبَاذِلُهُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ، وَ أَمُدَّهُمْ بِمَلَائِكَتِكَ مِنْ عِنْدِكَ مُرَدِّفِينَ حَتَّى يَكْشِفُوهُمْ إِلَى مَنْقَطِجِ التَّرَابِ قَتْلًا فِي أَرْضِكَ وَ أَسْرًا، أَوْ يُقْرَؤُا بِأَنْتِكَ أَنْتَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ وَ حُدُكَ لَا شَرِيكَ لَكَ.

مایه قوام دین؛ فرصت فکر و تعقل دادن به کافر مهذور الدم؛ امان دادن به دشمن در صورت درخواست؛ رعایت مسائل اخلاقی در جنگ؛ تقدم دادن به ساختن سلاح‌های دفاعی، نه تسلیحات تهاجمی و تخریبی؛ استمداد الهی و دعا قبل از جنگ؛ کشتن دشمن درون، بالاتر از کشتن دشمن بیرون. با نگاه به برخی از دستوراتی که در روایات آمده، بیانگر این نکته است که آنچه در جهاد مهم است؛ رسیدن به توحید، حیات طیبه و طهارت نفس است.

در پایان رابطه جهاد، دفاع و دین از منظر صحیفه سجادیه با تمرکز بر دعای مرزداران نیز مورد بررسی قرار گرفته است: جهاد و دفاع برای خدای تعالی، نه دنیا؛ جهاد و دفاع برای گسترش سفره عبودیت و بندگی؛ اعتلای و علو دین و

اولاً می‌خواهد که نام این گروه را جزو عابدان ثبت نماید؛ چرا که جهاد عبادت است؛ آن هم ویژه بندگان ویژه؛ و به تعبیر امیرالمؤمنین - علیه السلام - «جهاد، دری از درهای بهشت است که خدای تعالی برای اولیای خاص خود گشوده است»^۱؛ که اشاره‌ای دقیق به رابطه «عبودیت» و «جهاد» می‌نماید و ثانیاً می‌خواهد تا این گروه پاداش مجاهدان را داشته باشند و در زمره شهدا و صالحین قرار بگیرند؛ و این تعبیر، تصویری دیگر از ابعاد توحیدی در جهاد و دفاع است که حتی آنان که اهتمام به اعتلای اسلام داشته باشند و نیتشان این گونه باشد و توفیق حضور در عرصه جهاد و دفاع نداشته باشند، آنان نیز در زمره عابدان، شهدا و صالح‌اند.

موضوع	موارد
رابطه جهاد، دفاع با دین از منظر صحیفه سجادیه	جهاد و دفاع برای خدای تعالی، نه دنیا؛ جهاد و دفاع برای گسترش سفره عبودیت و بندگی؛ اعتلای و علو دین و نیرومندی حزب‌الله و بهره‌مندی بیشتر جبهه حق؛ آن‌ها که دلشان با مجاهدان است، در زمره عابدان، شهدا و صالح‌اند.

جدول شماره ۳: رابطه جهاد، دفاع و دین از منظر صحیفه سجادیه

نیرومندی حزب‌الله و بهره‌مندی بیشتر جبهه حق؛ آن‌ها که دلشان با مجاهدان است، در زمره عابدان، شهدا و صالح‌اند. در پایان بررسی آیات و روایات نشان داد، در اسلام ارزش جهاد و دفاع، به وجود ارزش‌های الهی و انسانی بوده و هرگز اسلام از جنگ و دفاع، غرض مادی و دنیایی ندارد. هدف اسلام از دفاع، قتال و جهاد، ترویج معارف دین و احیای کلمه‌الله تعالی؛ و در مجموع یک نگاه «فرهنگی» است که دغدغه تربیت و انسان‌سازی در آن وجود دارد؛ نه کشورگشایی، انتقام، ظلم و دنیاطلبی و... و در حقیقت جهاد اسلامی، نه به دنبال کشتن افراد؛ بلکه به دنبال حیات انسان‌هاست؛ تا همه را به توحید و سعادت برساند. جهاد ابتدایی هم به جهاد دفاعی برمی‌گردد؛ چرا که جهاد ابتدایی هم برای رفع و دفع موانعی است که در تبلیغ دین خدای تعالی به وجود آمده است؛ لذا حکمت جهاد و قتال در اسلام، فرهنگی است و هدف از دفاع و جهاد، برداشتن موانع تبلیغ و دفاع از انسان‌هایی است که از بهره تبلیغ محروم‌اند و مبارزه با طواغیتی است که مانع ترویج دین و معارف‌اند. همه آیات و روایات مربوط، بعد فرهنگی جهاد را تبیین می‌نمایند؛ و در نگاه دقیق، جهاد نه برای کشتن که برای «حیات» انسان‌هاست و توسعه حیات طیبه و جامعه‌ای سرشار از توحید و دور از فساد.

* ۴- نتیجه‌گیری و پیشنهادها

نتایج تحقیق نشان داد رابطه دفاع، جهاد و دین از منظر قرآن کریم عبارت‌اند از: نیت خالص و «فی سبیل» الله بودن، شرط دفاع و جهاد؛ رعایت اصول اخلاقی حتی در میدان جنگ؛ دفاع برای جلوگیری از ویرانی معابد و گسترش فساد؛ پیامبر - صلی‌الله علیه و آله - مأمور به پذیرش پیشنهاد صلح در شرایط منطقی و مناسب؛ سفارش قرآن به رابطه مسالمت‌آمیز؛ و تبلیغ دین و فرصت تفکر دادن در میدان جنگ به کافر مهذور الدم. اندک تأملی در موارد فوق، بیانگر منطق انسان‌ساز اسلام در جهاد و دفاع است.

رابطه جهاد و دفاع با دین از منظر روایات نیز مورد بررسی قرار گرفته که عبارت‌اند از: دعوت به اسلام و تأکید بر هدایت؛ تأکید بر فی سبیل الله بودن دفاع و جنگ؛ عبادت دانستن جهاد و توصیه به ذکر الهی در جنگ؛ عجله نداشتن برای کشتن و جنگ؛ جهاد، وسیله عزت دین و ستون آن و

اسْمُهُ فِي الْعَالَمِينَ، وَ أُوجِبَ لَهُ ثَوَابُ الْمُجَاهِدِينَ، وَ اجْعَلْهُ فِي نِظَامِ الشَّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ.

۱. فَإِنَّ الْجِهَادَ بَابٌ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ فَتَحَهُ اللَّهُ لِخَاصَّةِ أَوْلِيَائِهِ. نهج البلاغه (شریف الرضی، ۱۴۱۴ ق: ۶۹)

«رابطه جهاد و دفاع بادین» (بانگاهی به دعای بیست و هفتم صحیفه سجادیه)

* پیشنهادها

۱- با توجه به نتایج پژوهش باید کارگاه‌های آموزشی در زمینه افزایش بینش و معرفت نظامیان در دانشگاه‌های افسری ارتش و سایر مراکز آموزشی برگزار تا نظامیان با اهداف مترقی اسلام در حوزه جهاد و دفاع آشنا شوند و تفاوت ماهوی جنگ از نگاه ارتش‌های مادی و ارتش‌های الهی را مستند و مسائل بیاموزند.

۲- فرماندهان عمده و نخبگان نظامی، در تقویت و توسعه مفاهیم ارزشی دفاع و جهاد و تبیین قداست دفاع و ایجاد گفتمان در حوزه قداست دفاع و حیات‌بخشی جهاد، در دیدارهای دوجانبه با مقامات عالی‌رتبه نظامی کشورها و در همایش‌های بین‌المللی، منطق اسلام را در جهاد و دفاع تبیین نمایند و چهره صلح‌طلب و انسانی اسلام را به دنیا معرفی نمایند.

۳- ترویج مفاهیم و برداشت‌های مستند مقاله و ترجمه آن به زبان‌های زنده دنیا، در این برهه از جنگ نرم و جنگ شناختی، می‌تواند تقابلی با جنگ روانی دشمن باشد که اسلام را جنگ‌طلب و خشن معرفی می‌نماید.

۴- با توجه با غنای محتوایی دعای ۲۷ صحیفه سجادیه که می‌توان آن را از قوی‌ترین و غنی‌ترین متون در حوزه دفاع و جهاد دانست و در حقیقت مرام‌نامه و مانیفستی در حوزه جهاد و دفاع است، این متن به‌عنوان متن آموزشی در دروس نیروهای مسلح گنجانده شود و حتی می‌توان در آموزش عمومی زبان انگلیسی، این متن را معیار قرار داده و دانشجویان، در کنار فراگیری زبان انگلیسی، به‌صورت غیرمستقیم با این متن نغز و ناب آشنا شوند.

۵- محورها و سرفصل‌های دعای مرزداران در موضوعات دانشجویی کارشناسی ارشد و دکترا و فراخوان مقاله‌نویسی مراکز و دفاتر مطالعات ارتش درج گردد.

* فهرست منابع:

- قرآن کریم
آزادبخت، مروت. (۱۳۸۲)، جامعه‌شناسی جنگ، تهران: ناشر مؤلف.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله. (۱۴۰۴ ق). شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- ابن ابی جمهور و محمد بن زین الدین. (۱۴۰۵). عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، محقق / مصحح: عراقی، مجتبی، قم: انتشارات دار سید الشهداء للنشر.
- ادیبی سده، مهدی. (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی جنگ و نیروهای نظامی. تهران: انتشارات سمت.
- اسدی، محمدرضا. (۱۳۹۸). ترجمه و نقد مقاله «دین، خشونت و جنگ‌های مقدس» (نوشته هانس کونگ)، مجله معرفت، شماره ۲۶۰، صفحات ۶۷ تا ۷۷.
- ابراهیمی، زهرا. (۱۳۹۴). بررسی فقهی و حقوقی جهاد ابتدایی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه‌های آموزش عالی غیردولتی - غیرانتفاعی دانشگاه شهید اشرفی اصفهانی، دانشکده الهیات.
- ابن خلدون، عبدالرحمان. (۱۳۳۶). مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد تصنیف. (۱۳۶۶). غررالحکم و درر الکلم. قم: انتشارات دفتر تبلیغات، توسلی، غلام عباس. (۱۳۷۱). نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران: انتشارات سمت، چاپ سوم.
- جانی‌پور، محمد. (۱۳۹۲). جهاد؛ مقوله‌ای فرهنگی - اعتقادی در چارچوب سبک زندگی اسلامی، دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، سال ۴، شماره ۱: ۹۲-۷۵
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). اسلام و محیط زیست، نشر اسراء. چاپ چهارم.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۴۸). حماسه و عرفان، نشر اسراء، چاپ هشتم.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). تفسیر تسنیم، ج ۱۱، نشر اسراء، چاپ دوم.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). تفسیر تسنیم، نشر اسراء، ج ۹، چاپ سوم.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). تفسیر تسنیم، ج ۱۰، نشر اسراء. چاپ سوم.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۳). مفاتیح الحیاه. قم: مرکز نشر اسراء، چاپ ۱۷۵.
- روحانی، سعید. (۱۳۸۷). تاریخ اسلام در آثار شهید مطهری. قم: دفتر نشر معارف، چاپ پنجم.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). وسایل الشیعة، قم: انتشارات مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- شریف الرضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه (للصبحی صالح)، قم: انتشارات هجرت.
- طبرسی، حسن. (۱۳۷۷). تفسیر جوامع الجامع، ترجمه احمد امیری شادمهری، ج ۱، مشهد: آستان قدس رضوی.
- فلاحی، سارا و دیگران. (۱۳۹۸). واکاوی رابطه عدالت جهاد و مسئله صلح بین‌الملل در اندیشه و آراء امام خمینی (ره). مجله پژوهش‌نامه انقلاب اسلامی، سال نهم، شماره ۱، صفحات ۳۱ تا ۵۱.
- قرائتی، محسن. تفسیر نور (تفسیر کامل قرآن کریم). تهران: انتشارات مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن (از نرم‌افزار مجموعه آثار حجه الاسلام و المسلمین قرائتی - ۱۰ جلدی).
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. (۱۴۰۷ ق). الکافی (ط - الإسلامية)، تهران: انتشارات دار الکتب الإسلامية، چاپ چهارم.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۷). جنگ و جهاد در قرآن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۸۵). منتخب میزان الحکمه، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، ج ۱، چاپ پنجم.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار (ط - بیروت)، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، تهران: ناشر دار الکتب الإسلامية.